

hogy a szociális partnerség valóban a fejlődést segítő gazdasági és társadalmi tényező lehet, ha a vitázó felek nem törekszenek az ideológiai szempontok végletes értelmezésére sem a munka világának, sem más gazdasági és társadalmi mechanizmusok szabályozása során.

Michael Jürgen Schatzl elmélyült kutatómunkájának eredményeként olyan mű született, amely szűkebben vett tárgyán túlmenően bepillantást enged a modernkori Ausztria gazdasági és társadalmi fejlődésének történetébe. A könyv impozáns, 32 oldal terjedelmű szakirodalomjegyzéke azon túl, hogy jelzi a szerző széleskörű tájékozottságát, a tartalom megértését segítő 47 ábrával és 43 táblázattal együtt kézikönyvvé teszi a kiadványt. Schatzl könyve a munkaidő kérdésének középpontba állításával éppen a rendkívül komplex megközelítésnek köszönhetően igen sokoldalúan mutatja be a munka világának változásait Ausztriában a második világháborútól napjainkig. Monográfiáját joggal kezelhetjük a kérdéskör alapműveként. Az osztrák történész könyve egyáltalán nem könnyű olvasmány, de rendkívül informatív összefoglalás mindarról, ami a munkaidőhöz kapcsolhatóan a munka világában történt Ausztriában 1945 és 2018 között.

Valuch Tibor

MAGYAR IRODALOM ÉS SZOVJET IRODALOMPOLITIKA A HRUSCSOVI KORSZAKBAN

Orosz levéltári iratok, 1953–1964. I. kötet (1953–1957)

Szerk. Babus Antal – Müller Gabriella – Seres Attila

Nemzeti Emlékezet Bizottság, Bp. 2019. 560 oldal

A magyar–szovjet kapcsolattörténet szakértője, Seres Attila főszerkesztésében, Babus Antal és Müller Gabriella közreműködésével elkészült dokumentumgyűjtemény alapvető hozzájárulás az 1950-es évek kultúrtörténeti kutatásaihoz, melynek ismerete nélkül nem képzelhető el a jövőben a korszakot átfogóan tárgyaló értekezés. Ez akkor is így van, ha a közzétett források – melyek több mint kétharmada itt jelenik meg először és jelentős részük titkosítását csak 2012-ben oldották fel – nem készítenek eddigi ismereteink jelentős felülvizsgálatára, hanem a meglévő tudásunk pontosításában, bizonyos folyamatok részletesebb követésében nyújtanak segítséget.

A kötet mindenekelőtt ahhoz ad fogódzót, hogy miként alakították a Magyarországra irányuló szovjet kulturális külkapcsolatokat a terület legfontosabb ágensei, vagyis az SZKP Központi Bizottsága és annak Kulturális és Nemzetközi Osztályai, a moszkvai Külügyminisztérium 5. Európai Osztálya, a budapesti szovjet nagykövetség, a Szovjet Írószövetség (különösen annak Külügyi Bizottsága), illetve a VOKSZ (Kulturális Külkapcsolatok Összövetségi Társasága). Arról is tájékoztatást nyújtanak továbbá a dokumentumok, hogy a magyar kulturális közélet szereplői miként értékelték a különféle írói csoportosulások, az egyes írók és kritikusok, valamint az MDP tevékenységét. Az iratoknak valamivel több mint a fele dokumentálja a Sztálin halálától a forradalomig vezető utat, s éppilyen jól követhetőek a felkelés következményeit kezelni próbáló „konszolidáció” mozzanatai. A kötet azonban nem kizárólag az 1953 és 1957 közötti néhány év irodalomtörténetének árnyalásához segít hozzá, hiszen a dokumentumok a második világháborúig visszanyúlva is tartalmazznak utalásokat. A visszatekintő beszámolók ugyan a beszédhelyzethez igazítják látásmódjukat, mégis betekintést nyújtanak abba, milyen narratívákat alkottak az irodalompolitika szovjet és magyar kulcsszereplői (vagy némely esetben közreműködési vágy-

tól fűtött mellékszereplői) a Rákosi-korszak kulturális életéről, a forradalomhoz vezető útról, illetve a posztstálinista időszak átalakuló irodalmi viszonyrendszeréről.

A kötetben található források közreadásának elvei általában következetesek. Pozitívumként kell megemlíteni azt is, hogy a szovjet stratégia kialakításában fontos szerepet játszó dokumentumokat akkor is teljes egészükben közli a kiadvány, ha azok nem csupán irodalmi kérdéseket tárgyalnak, hanem más művészetek vagy a tudományos kapcsolatok területére is kitérnek. Ez azért is lényeges, mert a könyv a szocialista realizmus magyarországi érvényesíthetőségének lehetőségeiről és korlátairól is szól, márpedig az említett irányzatot nemcsak az irodalomban, hanem más művészeti ágak esetében is propagálta a kulturális politika, sőt a kritika is kialakította sajátos szocreál nyelvezetét és szempontrendszerét. Sajnos ez a „tágabb nézőpont” nem érvényesül minden esetben: a szovjet Külügyminisztérium Tájékoztató Bizottsága által az SZKP Központi Bizottsága számára 1956. június 2-án – vagyis egy igen kritikus időszakban – előkészített áttekintésből például már sajnálatos módon kimaradt a képzőművészetekre és a tudományra vonatkozó rész.

A közléseket kísérő jegyzetapparátus megfelelő tájékoztatást nyújt a felmerülő eseményekről és nevekről, noha a legtöbb esetben egyszerűbben is meg lehetett volna oldani a személynevek kiegészítését és a betoldásokat, így ugyanis a szopora lábjegyzetek sokszor fölöslegesen lassítják az olvasást. Helyenként túlonként kockázatos spekulációkkal is találkozhatunk. Szentiványi Kálmán Mihail Solohovnak címzett levelében például aligha Sarkadi Imre 1956-os cannes-i úti beszámolóira utal, amikor az 1950-es évek elejének cenzurális eljárásait taglalja (333.). Ezek azonban csak apróságok, melyek egészében nem minősítik az igényesen szerkesztett kötetet.

A jegyzeteket a kötet végén életrajzi kislexikon egészíti ki, amely mellett, hogy hasznos melléklet, rávilágít arra a súlyos problémára, hogy milyen rendkívül keveset tudunk a szovjet külügyi apparátus Magyarországon dolgozó képviselőiről. Az egész kötet egyik főszereplője a budapesti szovjet nagykövetség másodtitkára, Borisz V. Gorbacsov: a dokumentumok számottevő részét teszik ki olykor terjedelmes feljegyzései, melyek általában külügyminiszter-helyettesi szintig jutottak el, de előfordult (1957 januárjában), hogy egyenesen az SZKP KB asztalára került a helyzetértékelése. Követte az irodalmi sajtót és rendszeresen konzultált magyar írókkal, főként Gergely Sándorral, s ennek alapján értelmezte a magyar irodalmi mező történéseit. Gorbacsov jelentősen befolyásolta a magyar értelmiség tagolódásáról és attitűdjéről kialakított szovjet elképzeléseket, illetve személye hatással lehetett arra is, hogy beszélgetőpartnerei miként adják elő a magyarországi történéseket. Jelentősége ellenére a másodtitkárnak még a teljes nevét sem lehet tudni, nem beszélve egyéb (alapvető) életrajzi adatairól, melyek alapján legalább halvány elképzelést alkothatnánk az illetőről, beleértve korábbi külügyi tapasztalatait. Gorbacsov esete csak egy kiragadott példa. Nemcsak a nagykövetség munkatársainak egy része vagy éppen a követség pontos felépítése vész homályba, hanem a szovjet külügyminisztérium képviselői se mindig ismeretesek. Ki volt például „V. Nyikolajev,” aki Gorbacsov némely feljegyzéséből másolatot kapott, és akinek a neve – ebben a formában – más 1956-tal kapcsolatos tanulmányokból is ismerős? A kislexikon sem tud tájékoztatást adni róla: egy lábjegyzetből annyi derül ki, hogy a Külügyminisztérium 5. Európai Osztályának ideiglenes vezetőjeként dolgozott. A Szovjet Írószövetség magyar ügyekbe bevont tagjai közül is több „ismeretlen” a kutatások jelenlegi állása szerint, holott fontos lenne teljesebb képet kapni azokról, akik befolyással bírhattak a szovjet–magyar kulturális kapcsolatok alakítására. Ez a dokumentumkötet előrelépés ennek a hiánynak a csökkentésében: a kulturális diplomáciában közreműködők köréről a korábbiaknál pontosabb képet alkothatunk, mely kiindulópontot jelenthet a további kutatás számára.

A diplomácia felső szintjének vizsgálata mellett az egyes irodalmárok és „kultúrmunkások” tevékenységének és közvetítő szerepének feltérképezése is lényeges, mert a Szovjetunió – ahogy

azt Seres bevezetője is kiemeli (25.) – előszeretettel támaszkodott közreműködésükre, különösen olyan esetekben, amikor a hivatalos kapcsolatok megfeneklettek. A kötet tanúsága szerint ez a forradalmat követő hónapokban is felmerült: Jurij Andropov nagykövet már 1957. január végén jelezte, méghozzá egyenesen Hruscsovnak, hogy a kapcsolatok fejlesztését hivatalos szervek érintkezése helyett személyes viszonyok szorosabbra fűzésével kellene elérni (360.). Ebben a szellemben követelte a költő Jevgenyij Dolmatovszkij a nemzetközi kulturális kapcsolatokért felelős állami tisztviselőtől, Jurij Zsukovtól, hogy szervezzék meg a magyar írókkal való levelezést: Vaszilij Grosszman írjon a fordítójának, Németh Lászlónak, a Petőfi-tolmácsoló Leonyid Martinov pedig Illyés Gyulát győzze meg a „normalizáció” helyességéről (419.). Hogy efféle erőfeszítések végül történtek-e, nem tudjuk, az Andropovot váltó Jevgenyij Gromov mindenesetre első összefoglaló jelentésében a moszkvai instrukciók elmaradását panaszolta feljebbvalóinak (440.). Ebből arra lehet következtetni, hogy a szovjet vezetés kivárára játszott, még a „puha” kulturális diplomácia eszközeivel is óvatosan bánt. 1957 májusában aztán – Déry letartóztatása és az országgyűlés összehívása után – Gromov már úgy ítélte meg, a kulturális kapcsolatok régi mederbe terelésére lehetőséget adnak a közállapotok, azzal a megkötéssel, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a kölcsönösségre, vagyis a magyar kultúra megjelenítésére a Szovjetunióban (431–441.).

A szovjet jelentések gyakran árulnak el tájékozatlanságot a magyarországi irodalmi élettel kapcsolatban, helyenként pedig súlyos tévedéseket is tartalmaznak (például Déry Tibor besorolása a népi írók közé, 273.). A helyzetképekhez fűzött értékelő kommentárok, melyek alapján nemegyszer konkrét javaslatokat is megfogalmazott a diplomáciai képviselő a magyar irodalmi élet befolyásolására, magukon viselik annak bélyegét, hogy nagyon kevés számú és hasonló politikai meggyőződést képviselő informátorra támaszkodtak. Mind közül Gergely Sándor volt a legszorosabb kapcsolatban a követséggel, akinek álláspontját ugyan a korszak közismert terminológiája szerint „szektásként”, vagyis balos elhajlóként határozták meg a szovjetek, ez mégsem járt azzal, hogy kellő kritikai távolságot tudtak volna tartani leegyszerűsítő értékeléseitől. Ez azért sem sikerülhetett, mert a konzulensek többsége – köztük Illés Béla, Komor Imre, Madarász Emil, Rákos Ferenc – szintén egykori szovjet emigráns volt, így a Gergely által közvetítetteket sokkal inkább megerősítették, mintsem árnyalták, s persze ugyanerre lehetett számítani Moszkvából, a Hidas Antal–Kun Ágnes házaspár részéről is. Szó sincs arról, hogy az említettek között teljes összhang lett volna, a személyi vetélkedés és följajnlkozás mozzanatai rendre felfedezhetőek nemcsak a moszkoviták, hanem általában véve a vezető káderek között. Az iratokból nem mindig egyértelmű, hogy a szovjet diplomáciai küldöttekkel ki kezdeményezte a találkozást, és rendszeresen előfordult, hogy egy-egy társasági eseményen nyílt alkalom beszélgetésre. Az azonban megállapítható, hogy többnyire a magyarok keresték a szovjetek társaságát (például a Gergely után legtöbbször meghallgatott Király István), míg a nagykövetség ritkán és inkább csak az MDP-ben hivatalos funkciót betöltő funkcionáriusoktól vagy az *Irodalmi Ujság* főszerkesztőjétől kért beszámolót (Horváth Márton, Szalai Béla, Illés Béla). A baloldali népi írók álláspontja legfeljebb erősen szűrve jutott el az SZKP KB hivatalaihoz, ahol a döntések születtek. Veres Péter és Illyés Gyula a rendszer iránti lojalitásukat kifejezve, de a párttól való függetlenségüket is kidomborítva inkább a „társutas” szerepben rejlő lehetőségeket próbálgatták: a pártzsargontól eltérő szóhasználatuk néha a szovjeteknek szúrt szemet, néha viszont ők maguk is kiemelték, hogy nem pártserű szótárt alkalmaznak beszámolójukban (például 109., 192.). Déry Tibor és a Nagy Imre-kör látásmódja azonban még ennyire sem érvényesülhetett, az ő felfogásukról a moszkoviták és a népi írók segítségével, illetve publikációikból értesültek a szovjetek.

Az egyoldalú tájékozódás miatt 1956 októbere előtt kialakított leegyszerűsítő helyzetkép közrejátszott abban, hogy a szovjetek kulturális diplomáciája lényegében kudarcot vallott. Amint azt a Központi Vezetőségben különvéleménnyel bíró Horváth Márton, illetve az ugyancsak KV-tag Szalai Béla nyomán a nagykövetség leszármazottja, az MDP-nek rendkívül kifinomult kultúrpolitikát kellett volna folytatnia, mely szigorú adminisztratív intézkedések nélkül levezeti a művészek körében érzé-

kelhető feszültséget. Ehhez azonban nem állt rendelkezésre megfelelő vezető káder, Rákosi pedig nem tudott megfelelő instrukciókat adni. A Szovjetunió csak nyomásyakorlásban tudott segíteni az MDP-nek. Amint másra lett volna szükség, vagyis a helyi kulturális közeg alapos ismeretére támaszkodva annak ügyes és óvatos befolyásolására, már nem bizonyult hasznos partnernek a magyar kommunisták számára. Ezt a hrucsovi vezetés is érzékelte. Egyrészt világosan látható Moszkva törekvése a helyi folyamatokat pontosabban követő és a helyi politikai viszonyokra rugalmasabban reagáló külügyi kultúrapparatús kialakítására, s igyekeztek saját korábbi hibás döntéseiket is felülvizsgálni. Figyelemre méltó ebből a szempontból, hogy utólag a szovjet külügy az események eszkalálódásában rendkívül nagy felelősséget tulajdonított a volt emigránsoknak, akik magukkal cipelve régi sérelmeiket megakadályozták, hogy Nagy Imrével szemben és Rákosi vagy Gerő körül egységes ellenpólus alakuljon ki. Másrészt, a szovjetek saját korlátozott kompetenciájukat felismerve a be nem avatkozás politikáját folytatták, például a Magyarországról érkező többszöri kérés ellenére sem mutattak közvetlenül iránymutatást a magyar irodalmi folyamatok megítélésének kérdésében, és annak a szovjet írószövetségből érkező tiltakozásnak sem adtak helyet, amely kifogásolta, hogy az MDP KV Lukács György segítségével tart számot. Hiába szaporodtak a feljegyzések a forradalmat megelőző fél évben, a késve reagáló és megfelelő apparátussal sem rendelkező Szovjetunió nem tudta érdemben befolyásolni a magyarországi eseményeket.

A kötetet Seres Attila terjedelmes tanulmánya vezeti be, mely jól összefoglalja azokat a lényegesebb következtetéseket, amelyek a hozzáfért irategyüttesekből levonhatók. Ugyanakkor a Rákosi-korszak irodalmi és kulturális életével foglalkozó szakirodalomból igen keveset merít, még a magyar nyelven megjelent monografikus feldolgozásokat sem veszi figyelembe – említendő például Kövér György Losonczy Gézáról vagy Vörös Boldizsár Illés Béláról szóló könyve, illetve olyan szerző is akad, aki a szocreál diskurzusát és az irodalmi mező átalakításának intézményes folyamatait elemezte. Feltehetően óvatosabban lehetne eljárni a szocreál és a sematizmus azonosításával, továbbá szembeűnőbbé tehetné volna a szerző a politikai vetélkedés izgalmas és a közölt dokumentumokban is követhető nyelvi dimenzióját. Talán a szocreál hosszú távú hatásairól is lehetett volna együtt gondolkodni a többféle véleményt közösen mérlegelve. Ez azonban a forrásgyűjtemény értékéből semmit sem von le, mely jelentős hozzájárulás a korszak kutatásához és hozzásegít az ötvenes évekről kialakult kép finomításához.

Scheibner Tamás